

Así nos vemos: novos tempos na (des)integración latinoamericana

Andrea del Carmen Mila Maldonado

Paulo Carlos López-López

Universidade de Santiago de Compostela

RESUMO: Este artigo analiza o estado actual dos tres principais esquemas de integración rexional latinoamericanos creados desde inicios do século XXI: a Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América-Tratado de Comercio de los Pueblos (ALBA-TCP), a Unión de Naciones Suramericanas (Unasur) e a Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños (CELAC), partindo dos criterios de relevancia e novidade dentro da onda de rexionalismo pos-liberal e o rexionalismo pos-hexemónico da rexión. A nivel metodolóxico, o estudo ten un alcance descriptivo, non experimental, baseado nunha revisión crítica da bibliografía mediante estruturación de eixos. Como principais conclusións determínase que, a integración latinoamericana, logo de atravesar etapas de cohesión (2000-2015) e disgregación (2015-2021), actualmente presenta perspectivas esperanzadoras en canto á recuperación ou redeseño dos mecanismos revisados, a condición de que se consideren as leccións aprendidas e as ideoloxías, así como a diplomacia presidencial, non volvan ser o paradoxo da súa integración.

Palabras chave: integración, América Latina, ALBA, CELAC, Unasur

RESUMEN: Este artículo analiza el estado actual de los tres principales esquemas de integración regional latinoamericanos creados desde inicios del siglo XXI: La Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América-Tratado de Comercio de los Pueblos (ALBA-TCP), la Unión de Naciones Suramericanas (Unasur) y la Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños (CELAC), partiendo de los criterios de relevancia y novedad dentro de la ola de regionalismo *posliberal* y el regionalismo poshegemónico de la región. A nivel metodológico, el estudio tiene un alcance descriptivo, no experimental, basado en una revisión crítica de la bibliografía mediante estructuración de ejes. Como principales conclusiones se determina que, la integración latinoamericana, luego de atravesar etapas de cohesión (2000-2015) y disgregación (2015-2021), actualmente presenta perspectivas esperanzadoras en cuanto a la recuperación o rediseño de los mecanismos revisados, siempre y cuando se consideren las lecciones aprendidas y las ideologías, así como la diplomacia presidencial, no vuelvan a ser la paradoja de su integración.

Palabras Claves: integración, América Latina, ALBA, CELAC, Unasur

ABSTRACT: : This article analyzes the current state of the three main Latin American regional integration schemes created since the beginning of the 21st century: The Bolivarian Alliance for the Peoples of Our America-Peoples' Trade Treaty (ALBA-TCP), the Union of South American Nations (Unasur) and the Community of Latin American and Caribbean States (CELAC), based on the criteria of relevance and novelty within the wave of post-liberal regionalism and post-hegemonic regionalism in the region. At a methodological level, the study has a descriptive,

non-experimental scope, based on a critical review of the bibliography by structuring axes. As main conclusions, it is determined that Latin American integration, after going through stages of cohesion (2000-2015) and disintegration (2015-2021), currently presents hopeful prospects regarding the recovery or redesign of the revised mechanisms, as long as consider the lessons learned, and the ideologies as well as the presidential diplomacy do not return to be the paradox of their integration.

Keywords: integration, Latin America, ALBA, CELAC, Unasur

1. Introducción

Dende a perspectiva da Teoría Crítica das Relacións Internacionais, as institucións reflecten as relacións de poder existentes na súa orixe e adoitan concentrar imaxes colectivas e congruentes coa configuración das relacións de poder vixente (Cox, 1994). Esta premisa *coxiana* cobra forza en América Latina, rexión caracterizada polas flutuantes relacións multilaterais intra-rexionais que dende o seu propio nacemento como repúblicas independentes formou parte dos episodios máis complexos na conformación da súa inacabada identidade colectiva, con exemplos incipientes e infrutuosos de integración durante o século XIX –baixo a idea de confederación– tales como a Gran Colombia (1819/23-1830), a Confederación Centroamericana (1824-1829) ou a Confederación Peruano-Boliviana (1836-1989) (Birle, 2018). Así mesmo, o *sui generis* “efecto péndulo” latinoamericano que bascula delineando ciclos electorais que configuran un claro patrón cara á dereita e/ou esquerda ideolóxica –liberalismo/conservadorismo, apertura/centralización (Cantamuto, 2019)–, paraugas baixo os cales os líderes priorizan un tipo de integración rexional máis política ou comercial (liberal), ademais de extra rexional.

Seguindo esta liña, a configuración do poder que reflectiron as institucións de integración rexional latinoamericanas dende inicios do século XXI permite identificar dúas etapas claramente diferenciadas: a) a primeira, de integración política-institucional e incipiente integración comercial que podería situarse na primeira década do século XXI; e a segunda, b) de des-integración rexional iniciada desde mediados da segunda década do mesmo século, na que os Estados latinoamericanos inician unha evidente retirada dos espazos novos e en proceso de consolidación e comezan a fortalecer outros mecanismos– non sempre coa mirada intra rexional–, así como aos habituais espazos bilaterais de relación en función de identidades de índole ideolóxico.

De acordo co mencionado, este artigo ten como obxectivo realizar unha discusión dos principais patróns de cambio e continuidade dos Estados latinoamericanos no marco da integración rexional durante o período 2000-2012 e 2010-2022. A primeira sección revisa as principais propostas institucionais de integración rexional latinoamericanas. A segunda sección resume a actual conxuntura latinoamericana e as tensións xeradas a partir do cambio de ciclo político na rexión. É importante indicar que se fai alusión a América Latina, pero salientase América do Sur, dado que non se analizan de forma cabal outros procesos rexionais de Centroamérica, o Caribe ou América do Norte, partindo do criterio de relevancia e importancia de tres propostas concretas: ALBA, UNASUR e CELAC. A nivel metodolóxico, o estudo ten un alcance descritti-

vo, non experimental, baseado nunha revisión crítica da bibliografía mediante estruturación de eixos. Esta revisión fíxose en cinco fases: busca en Google Scholar por criterios de relevancia e impacto, é dicir, identificación do universo; criterios de inclusión e estruturación de ditos eixos (institucionalidade, conxuntura e literatura sobre integración/desintegración); modelamento da mostra; revisión da calidade e da organización; e relación coa bibliografía xeral (Arnau-Sabatés y Sala-Roca, 2020; Codina, 2018; Xiao y Watson, 2019; Barredo et. al, 2021).

Finalmente, esta investigación propón responder tres preguntas de investigación. Como foi a evolución da integración latinoamericana dende inicios do século XXI ata a actualidade? Cales foron os principais aspectos que determinaron a (des)integración latinoamericana dende mediados da segunda década? Que perspectivas futuras existen para a integración?

2. Rexionalismo e rexionalización en América Latina

As palabras “rexionalismo” e “rexionalización” aluden a procesos distintos que adoitan ser confundidos. Mentres o rexionalismo fai referencia aos procesos que son impulsados dende e polos Estados e os seus gobernos co fin de constituír, construír e dar mantemento a institucións rexionais de carácter formal, a rexionalización ten que ver con aqueles procesos que buscan incrementar as interaccións económicas, sociais, políticas ou culturais, non só entre Estados, senón tamén entre outros actores estatais e non estatais, tales como empresas, organizacións e movementos sociais. A combinación de ambas categorías denomínase “orde rexional” (Birle, 2018); é así que, segundo a categorización de ordes rexionais proposta por Börzel & Risse (2016), América Latina introdúcese, xunto con África, dentro daqueles espazos que evidencian un grao de rexionalización “baixo a medio” e un rexionalismo máis forte.

Unha das principais deficiencias en América Latina foi a dificultade de analizar e teorizar o rexionalismo e a integración latinoamericana, o que fixo complexo como tratar aos novos proxectos de construción de rexión, –sobre todo a partir de 2008– derivando no que Perrotta & Porcelli (2019) denominan “rexionalismo adxectivo” como unha especie de marca distintiva dentro da produción de coñecemento, destacando tres propostas¹: o rexionalismo *pos-liberal*, o rexionalismo pos-hexemónico e o rexionalismo estratéxico (Riggirozzi y Tussie, 2012; Briceño-Ruiz & Hoffman, 2015, Sanahuja, 2008; 2012; 2016).

O rexionalismo posliberal é unha redefinición do rexionalismo que coincide coa chegada de novas propostas de integración latinoamericanas. Para unha mellor comprensión, Sanahuja (2008) sistematiza oito características das que seleccionamos seis: o deseño de axendas políticas por riba das comerciais ou económicas, o fortalecemento do rol do Estado, o retorno dos gobernos ás axendas de desenvolvemento, o distanciamento do rexionalismo aberto, a priorización da axenda social e a énfase na seguridade enerxética. Débese acoutar que parte da base da narrativa asociada a esta proposta é o rexeitamento ao neoliberalismo e as políticas consolidadas no Consenso de Washington, asociadas co rexionalismo aberto.

Pola súa banda, o rexionalismo pos-hexemónico foi descrito baixo características similares ao rexionalismo pos-liberal pola súa base antagónica e de resposta ao neoliberalismo, pero

¹ Outros “rexionalismos con adxectivos” son: rexionalismo inclusivo e rexionalismo social (Perrotta, 2018).

cunha diferenza substancial, que é a procura expresa dun enfraquecemento da hexemonía de Estados Unidos. Adicionalmente, expón a interacción con movementos sociais e líderes estatais no deseño de novos espazos de relación (Riggirozzi; Tussie, 2012). Finalmente, o rexionalismo estratéxico “enténdese a partir da continuidade da prioridade nas políticas exteriores de mellorar a posición internacional de Arxentina e Brasil, a pesar da importancia que comezan a adquirir por entón as axendas políticas e sociais de integración” (Bizzozero, 2011, p. 32).

Aínda que estas achegas conceptuais significaron un avance na xeración de coñecemento na área ao posuír un alto nivel de especificidade e adaptación á realidade latinoamericana, para autores que se dedicaron especialmente ao seu desenvolvemento, tales como Perrotta (2018), xeraron unha “confusión conceptual”, á vez que recorreu ao problema de caso único. Adicionalmente, o desenvolvemento detívose a partir de 2012 dado o inicio de cambio de ciclo político na rexión.

3. Dos inicios da integración suramericana ao ocaso da (das)integración.

A historia de América Latina dende a independencia das repúblicas que a conforman demostra a súa clara incapacidade de contar cunha experiencia de éxito de integración rexional (Pico, 2020). Non é senón ata o período posterior á Segunda Guerra Mundial que América Latina xesta unha serie de proxectos de integración con maior alcance (Bermúdez, 2011). Acosta (2013) identifica polo menos catro ondas de integración coas seus respectivos paradigmas e institucións promotoras. A primeira onda data de 1960 a 1969 baixo o paradigma de desenvolvemento e estruturalismo, cunha axenda común baseada na substitución de importacións e promovida polo Grupo Andino e pola Asociación Latinoamericana de Libre Comercio (ALALC), a través da cal se buscaba reducir as barreiras comerciais –arancelarias e non arancelarias– entre os países que conforman a rexión. A segunda onda sitúase entre 1975 e 1989, cuxo paradigma é o cambio do desenvolvemento e o fin do consenso, promovido pola Asociación Latinoamericana de Integración (ALADI). A terceira onda sitúase entre os anos 1999-2000 e o paradigma co que se corresponde é o do neoliberalismo e o rexionalismo aberto, baixo a axenda de liberalización comercial, impulsada por medio de institucións como o Mercado Común do Sur (MERCOSUR) e a Comunidade Andina (CAN) no ámbito rexional, e outras internacionais como o Fondo Monetario Internacional (FMI) e o Banco Mundial, mediante os preceptos delineados no marco do “Consenso de Washington”. Finalmente, a última onda 2000-2013 correspóndese co paradigma *neo-desarrollista* e a súa principal promotora é a Unión de Nacións Suramericanas (UNASUR). Para Sanahuja (2016) esta última onda tamén pode denominarse “rexionalismo disperso” pola multiplicidade de negociacións, compromisos e instancias a modo de “forzas centrífugas”.

Para algúns autores, a chegada de Hugo Chávez ao poder en 1999 marcou un cambio de ciclo político na rexión ou o inicio de procesos de transformación evidenciados polas propostas de integración de carácter alternativo e a súa ampla acollida polo resto de países latinoamericanos (Bermúdez, 2011; Fermín, 2012; Hernández, 2019; Garrido, et al., 2009). A el súmanse os triunfos do Partido dos Traballadores en Brasil (PT) en 2002, con Luiz Inácio Lula á fronte; do Partido Justicialista en 2004 en Arxentina con Néstor Kirchner; da Fronte Ampla en Uruguai en 2004 con Tabaré Vázquez; do Movemento ao Socialismo en 2005 en Bolivia con Evo

Morales; do Partido Socialista en Chile 2006 con Michelle Bachelet; do Movemento Alianza PAÍS en 2007 en Ecuador con Rafael Correa; e da coalición Alianza Patriótica para o Cambio en Paraguai en 2008 con Fernando Lugo. Estas vitorias selaron o xurdimento dun novo grupo de líderes cunha marcada vontade política e con confluencias ideolóxicas -en maior ou menor intensidade según o líder ou lideresa²- para impulsar esta nova amálgama de ideas integracionistas e rexionalistas en clave discursiva anti-neoliberal e con perspectivas económicas de orde pos-neoliberal (Sader, 2008; Acosta, 2012; Deutschmann & Minkus, 2018). Do mesmo xeito, a procura dunha maior autonomía con relación á potencia hexemónica rexional e a posta en marcha de políticas domésticas cun sinal social albiscou unha clara viraxe á esquerda ideolóxica que diluíu as fronteiras internacionais e domésticas en canto ao deseño e posta en marcha de axendas en ambas as esferas.

Remitíndonos novamente á perspectiva da Teoría Crítica das Relacións Internacionais, dada a natureza *sui generis* do caso latinoamericano (a pesar de que o liderado de varios mandatarios latinoamericanos será determinante para impulsar a integración nos anos sucesivos), neste contexto rexional non é posible falar de integración sen facer referencia á acción das forzas sociais -locais e transnacionais-. Forzas que desde finais do século XX canalizaron o seu descontento baixo a forma de movementos, grupos sociais e sociedade civil organizada que confronta abertamente -*grosso modo*- a retórica do neoliberalismo e o libre comercio, así como as súas consecuencias tendentes a ampliar a fenda social, as desigualdades e os índices de pobreza e pobreza extrema, así como a pouca xustiza distributiva. Seguindo na perspectiva *coxiana*, no plano das ideas ou na dimensión ideolóxica-programática, esa retórica foi incorporada nos programas de índole político-partidista de líderes chegados de “sectores subalternos” como indíxenas, obreiros, mestizos ou mulleres (Hernández, 2019), que logo se medirían en contendas electorais e lograrían o triunfo con amplo respaldo popular, re-fundando as cartas constitucionais, ampliando o apoio no seo de parlamentos, senados ou asembleas nacionais, e culminando os seus mandatos.

Trala chegada de tales liderados que, ademais de todo o mencionado, incentivaron unha maior participación do Estado, América Latina iniciou un período marcado por unha integración rexional máis horizontal que colocou como centro aos países da rexión e a igualdade xurídica dos Estados, e propuxo iniciativas propias e inéditas tales como a Alianza Bolivariana para os Pobos da nosa América (ALBA), a Unión de Nacións Suramericanas (UNASUR) e a Comunidade de Estados Latinoamericanos e Caribeños (CELAC), todas as que comezaron a coexistir coa Comunidade Andina (CAN) ou o Mercado Común do Sur (MERCOSUR) -aínda que non sempre de forma harmónica-. Estes mecanismos teñen como característica común máis relevante a exclusión de Estados Unidos como país membro baixo unha idea de recuperación de soberanía nacional e do seu posicionamento contra-hexamónico; por iso é polo que algúns o denominan como “rexionalismo pos-hexamónico” (Riggirozzi & Tussie, 2012) ou “pos-liberal” (Birle, 2019; Sanahuja, 2016). En segunda orde, a priorización dunha axenda común baseada na

2 Luis Reygadas e Fernando Filgueiras (2011) identifican tres grupos de gobernos dentro da onda pos-neoliberal da primeira década do século XX en América Latina: a) populistas radicais, con medidas como estatalizacións, subsidios e control de prezos; b) os socialdemócratas, que adiantaron reformas tributarias, garantía dos dereitos universais e a promoción do desenvolvemento; e, c) liberais, os cales se mostran a favor dos mercados.

cooperación en espazos non comerciais e a creación de políticas comúns en diversos ámbitos. Así mesmo, a función de servir como instancias de concertación de políticas propias.

3.1. Da alba da ALBA-TCP ao seu ocaso?

A Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América-Tratado de Comercio de los Pueblos (ALBA-TCP) nace no marco do I Cimeira da ALBA celebrada en decembro de 2004. Aínda que adquire entidade xurídica a partir desa data, é no ano 2001 que o ex presidente de Venezuela, Hugo Chávez, propono:

... propoñemos dende Venezuela, aos caribeños e aos latinoamericanos, que vaíamos pensando dunha boa vez noutra alternativa porque esa cremos que non é posible. E é cando se nos ocorreu lanzar unha proposta que puidese chamarse a ALBA, Alternativa Bolivariana para as Américas (III Cimeira de Xefes de Estado e de Goberno da Asociación de Estados do Caribe).

Dentro dos seus países membros atópanse Cuba e Venezuela (2004), Bolivia (2006), Nicaragua (2007), Dominica e Honduras (2008), San Vicente e as Granadinas, Antigua e Barbuda e Ecuador (2009). A súa orixe sitúaa como un espazo de integración entre países de América Latina e o Caribe, como alternativa á Alianza para o Libre Comercio das Américas (ALCA) e “antítese do Consenso de Washington” (Vermellas, 2008, p. 49-50). Dada a súa natureza xurídica, este mecanismo rompe coa lóxica tradicional de cooperación e integración dende a súa conformación, polo que é considerada como carente de rigor en canto á iniciativa de integración nun sentido estrito, sendo catro as críticas máis fortes: que non evidencie a existencia dun tratado constitutivo nin de órganos institucionalizados (Sanahuja, 2016), a marcada diplomacia presidencialista (Malamud, 2015), ou o manifesto liderado presidencial que a sitúa nunha posición de vulnerabilidade fronte aos cambios xerados por ciclos políticos –e do mencionado péndulo–, ademais da patente carga ideolóxica.

A ALBA atópase dentro do rexionalismo pos-liberal (Sanahuja, 2016; Motta & Ríos, 2007; Perrotta & Porcelli, 2019), e expón unha crítica expresada ao rexionalismo aberto. A súa retórica está baseada na contraposición Norte/Sur en clave antagónica, as ideas independentistas latinoamericanas –parte do pensamento de Simón Bolívar, Sucre, Ou’Higgins, San Martín, Hidalgo, Petión, Morazán, Sandino e outros– co obxectivo de construír a “Patria Grande” de América Latina, desde unha idea de contra-hexemonía desde o Sur global, fronte á influencia dos Estados Unidos na rexión.

Como sucedeu con outros mecanismos de integración desta nova onda, a cohesión que en outrora caracterizaba á ALBA experimentou modificacións substanciais. É así que, despois do golpe de Estado e durante o goberno de facto en Bolivia, o 15 de novembro de 2019, anunciouse o retiro unilateral do país andino da ALBA. Con todo, tras a celebración de eleccións en outubro de 2020 e logo do triunfo de Luís Arce polo Movemento ao Socialismo (MAIS), o país andino renovou a súa participación plena como país membro da ALBA en novembro de 2020³. Por outra parte, durante a presidencia de Lenín Moreno, o goberno de Ecuador decide

3 Comunicado do Ministerio de Relaciones Exteriores de Bolivia, 13 de decembro de 2020. O retorno de Bolivia fíxose efectivo o 14 de decembro dese mesmo ano no marco da XVIII Cimeira da Alianza Bolivariana para los Pueblos-Tratado de Comercio de los Pueblos (ALBA-TCP).

retirarse da ALBA o 23 de agosto de 2018⁴; non obstante, a diferenza de Bolivia, e durante a actual presidencia de Guillermo Lasso, Ecuador non retornou como membro de pleno dereito.

No contexto rexional latinoamericano do último lustro, esta nova etapa da ALBA denota un “reprezamento”; con todo, algúns autores recoñecen a súa capacidade de seguir na defensa dos seus valores fundacionais (Pérez, 2020) e algúns dos seus avances no terreo social (Benzi, 2016). Así, deu continuidade a “algúns dos seus proxectos e non deixou de celebrar as súas cimeiras nin de pronunciarse nos escenarios internacionais. Eses elementos suxiren unha situación de resistencia que non é pasiva nin se acha desarticulada do contido contra-hexemónico orixinario do ALBA-TCP” (Pérez, 2020, p. 234). Aínda que a ALBA xuntou os vencellos dos seus membros e demostrou a capacidade de acordar sobre diversos temas nalgúns foros rexionais e fronte a Estados Unidos, o seu alcance rexional acaba sendo escaso pola elevada carga ideolóxica da “retórica bolivarianista”, a cal é vista por algúns países da propia esquerda latinoamericana como “fonte de inestabilidade e desconfianza” (Hernández, 2019, p. 37).

3.2. A experiencia da Unasur: ¿un pasado que se existe?

Un segundo mecanismo de integración de recente data é a Unión de Naciones Suramericanas (UNASUR), a cal xorde como entidade dotada de personalidade xurídica internacional en maio de 2008, logo da firma do seu Tratado Constitutivo. O seu obxectivo é o de “construír de maneira participativa e acordada un espazo de integración e unión no cultural, social, económico e político”⁵ e o seu propósito inicial era o de congregar dous subsistemas: o atlántico-conosureño e o andino-pacífico (Long & Suné, 2022). En canto á súa estrutura, a Unasur confórmasse de catro consellos: a) o Consello de Xefas e Xefes de Estado e de Goberno, b) o Consello de Ministras e Ministros de Relacións Exteriores, c) o Consello de Delegadas e Delegados e d) a Secretaría Xeral; así como de doce Consellos⁶ sectoriais. Xunto á ALBA, forma parte das instancias que xorden como crítica ao rexionalismo aberto (Sanahuja, 2016) e dentro do rexionalismo pos-liberal (Sanahuja, 2016; Motta & Ríos, 2007; Perrotta & Porcelli, 2019; Briceño-Ruiz & Hoffman, 2015) que prescinden da participación de Estados Unidos.

A institucionalidade da Unasur desenvolveuse principalmente por medio da Secretaría Xeral e os seus doce Consellos sectoriais, a través dos cales se artellarían as políticas das diversas esferas de cooperación. Na súa primeira etapa destacan as axendas do Consejo de Defensa Suramericano e o Consejo de Salud Suramericano, que iniciaron un traballo intensivo no desenvolvemento de plans e proxectos (Long & Suné, 2022). Particularmente, o Consello de Defensa é o que recibiu máis atención desde a academia e dende política, representando un espazo inédito de diálogo con temas asociados á defensa, os cales non foran abordados previamente polos países membros noutros espazos multilaterais rexionais (Ugarte, 2010). Así mesmo, o Consejo

4 Anuncio realizado polo ex Ministro de Relaciones Exteriores de Ecuador, José Valencia.

5 Artigo 2 do Tratado Constitutivo da Unión de Naciones Suramericanas, Artículo 2.- Objetivo.

6 Os doce Consellos son os seguintes: 1. Consejo Energético Suramericano; 2. Consejo de Defensa Suramericano; 3. Consejo de Salud Suramericano; 4. Consejo Suramericano de Desarrollo Social; 5. Consejo Suramericano de Infraestructura y Planeamiento; 6. Consejo Suramericano sobre el Problema Mundial de las Drogas; 7. Consejo Suramericano de Economía y Finanzas; 8. Consejo Electoral de Unasur; 9. Consejo Suramericano de Educación; 10. Consejo Suramericano de Cultura; 11. Consejo Suramericano de Ciencia, Tecnología e Información; y, 12. Consejo Suramericano de Seguridad Ciudadana, Justicia y Coordinación de Acciones contra la Delincuencia Organizada Transnacional.

de Salud Suramericano logrou consolidar avances no deseño dunha axenda rexional en saúde -por exemplo, a creación do Instituto Suramericano de Goberno en Saúde (ISAG)- (Benzi & Narea, 2019).

A Unasur non logrou transcender máis aló da súa primeira etapa de consolidación e o seu balance foi de “incipiente” e algúns autores refírense ao seu momento actual como de “parálise xeralizada” (Benzi & Narea, 2019). Long e Suné (2022) identifican como evento-cisma ou “elemento catalizador” a ausencia de consenso ao redor da designación dun secretario xeral durante o período 2017 e 2019, o cal atribúen ao cambio de signo político en América Latina -ou o xiro do péndulo cara á dereita-. É así que, para 2018, cinco países membros suspenderon a participación e no período 2018-2020 sete países membros denunciaron o Tratado Constitutivo e retiráronse do organismo⁷, que segundo dito Tratado, a denuncia se realiza por medio da “notificación ao Estado Depositario que comunicará dita renuncia aos demais Estados Membros”⁸. Dicha renuncia se fará efectiva seis meses despoés de la notificación recibida por el Depositario. Á data só catro países mantéñense como membros plenos: Guyana, Surinam, Bolivia e Venezuela, e segundo o seu Tratado Constitutivo, o organismo segue existindo xuridicamente mentres dous dos seus membros se manteñan (Long y Suné, 2022).

Como ocorre coa ALBA, a Unasur tamén foi obxecto de críticas desde a perspectiva dos mecanismos de integración tradicionais. Unha delas é que, a pesar de ter unha orixe máis ampla e ambiciosa -contemplada nos seus doce consellos sectoriais-, as súas funcións trasladáronse ás dun mecanismo de concertación política no que se discutiron e presentaron posturas conxuntas dos seus membros arredor de conflitos conxunturais que afectaron aos sistemas democráticos e o estado de dereito de varios países da rexión⁹, chegando a desprazar varias das funcións da Organización de Estados Americanos (OEA). Baixo o criterio político e o dalgúns autores, a

7 Tales denuncias presentan algunhas irregularidades xa que a maioría delas non considerou ao lexislativo no proceso, tal e como fixan as constitucións dos países denunciantes, nin os mecanismos multilaterais. Os autores Guillaume Long e Natasha Suné realizaron unha investigación exhaustiva titulada: *Cara a unha nova Unasur: Vías de reactivación para unha integración suramericana permanente* (2022), que inclúe unha análise da situación xurídica da Unasur e os procesos legais -e algúns ilegais- que se iniciaron ao redor das denuncias do Tratado Constitutivo, os cales sintetízanse a continuación. Así, Colombia foi o primeiro país en iniciar o proceso de denuncia do Tratado Constitutivo en agosto de 2018, durante a presidencia de Iván Duque. En marzo de 2019 o líder do goberno do Perú, Martín Vizcarra denunciou o Tratado Constitutivo ante o Congreso do seu país, e aínda que contou cun ditame favorable da Comisión de Relaciones Exteriores, o trámite parlamentario quedou pendente da votación do pleno. Á data non foi aprobado por tal instancia. Un mes máis tarde, en abril de 2019 o goberno de Jair Bolsonaro de Brasil, realizou a denuncia do Tratado Constitutivo por medio do decreto presidencial 10.086; tras iso o Partido Socialista Brasileiro (PSB) presentou unha acción para a declaración de inconstitucionalidade ante os tribunais de xustiza, a cal aínda non foi resolta. Tamén en abril de 2019 o presidente Mauricio Macri realizou a denuncia do Tratado Constitutivo sen contar coa maioría absoluta dos membros das Cámaras do Congreso. Na mesma data, Sebastián Piñera de Chile denunciou o Tratado Constitutivo, aínda que a Cámara de Deputados dese país rexeitase tal renuncia. De forma simultánea, o goberno de Mario Abdo de Paraguai realizou a denuncia do Tratado Constitutivo por medio dun comunicado presentado ante o Estado depositario (Ecuador). Posteriormente, en maio de 2019, o presidente de Ecuador, Lenin Moreno, remitiu a denuncia do Tratado Constitutivo ao lexislativo ecuatoriano, o que xerou un pronunciamento da Corte Constitucional a cal sinalou que os dereitos humanos contemplados e emanados dos acordos da Unasur no ámbito migratorio non poderían ser regresivos, resolvendo que o Estado ecuatoriano debe garantir os dereitos das persoas en mobilidade. Para novembro de 2019, o goberno de facto de Bolivia logo dun golpe de Estado conducido por Janine Añez anunciou a intención de retirarse da Unasur, pero foi desestimado pola Cámara de Deputados que rexeitou o proxecto de lei estipulado como requisito para concretar tal intención. Finalmente, en marzo de 2020 o presidente de Uruguai, Luis Lacalle Pou, anunciou a súa denuncia ao Tratado, pero a documentación de respaldo de tal decisión non é de acceso público.

8 Artigo 4 do Tratado Constitutivo da Unión de Nacións Suramericanas.

9 Algúns eventos de referencia foron: a crise de Bolivia en 2008, instalación de bases militares en Colombia de 2009, o golpe de Estado en Honduras en 2009, o intento de golpe de Estado en Ecuador en 2010 e a crise en Paraguai en 2012.

Unasur foi considerada como un “elefante branco” (Nathanson, 2017), cunha marcada diplomacia presidencial (Malamud, 2015; Long y Suné, 2022) que se expresa no exceso de protagonismo dos presidentes en política exterior e na xestión directa dos mandatarios. Con todo, curiosamente, unha das críticas actuais é a falta de liderado rexional no bloque (Benzi & Narea, 2019) e o baixo compromiso en relación á integración da rexión por parte dos gobernos que seguiron á onda progresista da rexión.

Cabe acoutar que, o 14 de novembro de 2022, os expresidentes suramericanos Michelle Bachelet e Ricardo Lagos (Chile), Dilma Rouseff (Brasil), José Mujica (Uruguay), Rafael Correa (Ecuador), Ernesto Samper (Colombia) e Eduardo Duhalde (Arxentina), ademais de varios ex ministros¹⁰, parlamentarios e un grupo de intelectuais de América do Sur, enviaron unha carta aos actuais presidentes dos países da rexión que noutro momento conformaran a Unasur: Alberto Fernández (Arxentina), Luis Arce (Bolivia), Luiz Inacio “Lula” da Silva (Brasil), Guillermo Lasso (Ecuador), Gabriel Boric (Chile), Gustavo Petro (Colombia), Irfaan Ali (Guyana), Mario Abdo Benítez (Paraguay), Pedro Castillo (Perú), Luis Lacalle Pou (Uruguay), Chan Santokhi (Surinam) e Nicolás Maduro (Venezuela). Na devandita misiva manifestan que “Unasur aínda existe e é a mellor plataforma para reconstituír un espazo de integración en América do Sur”, e que “urxe, en consecuencia, a reconstrución dun espazo eficaz de concertación suramericana”. En concreto, sinalan catro elementos principais como necesidades para refundar este espazo:

- » 1. Garantir o pluralismo e a súa proxección máis aló das afinidades ideolóxicas políticas dos gobernos de quenda (...).
- » 2. Substituír a regra do consenso (...). En particular a elección do Secretario Xeral non pode estar suxeita ao dereito a veto dun país.
- » 3. Incorporar novos actores que complementen o esforzo dos gobernos e dos parlamentos (...)
- » 4. Privilexiar a posta en práctica dunha axenda de temas prioritarios. A institucionalidade debe construírse a partir da axenda (...)

Estes mandatarios, ex ministros de relacións exteriores, parlamentarios e intelectuais suramericanos recoñecen “unha oportunidade que non se pode deixar pasar” para o pulo da integración rexional, e a modo de *mea culpa* reflexionan que “unha Nova UNASUR debe facerse cargo auto-criticamente das deficiencias do proceso anterior”¹¹, deixando aberta unha posibilidade e un chamado urxente a recuperar este importante espazo de integración latinoamericana no que os países membros investiron tantos recursos, esforzos e proxectos comúns.

10 Ex ministros de Relaciones Exteriores que asinaron a carta: Celso Amorin (Brasil), Rafael Bielsa (Arxentina), Belela Herrera (Uruguay), José Miguel Insulza (Chile), Jorge Lara (Paraguay), Guillaume Long (Ecuador), Heraldo Muñoz (Chile), Rodolfo Nin (Uruguay), Aloizio Nunez (Brasil) e Felipe Solá (Arxentina).

11 Carta de presidentes, ministros, parlamentarios e intelectuais suramericanos a actuais presidentes de países membros fundadores da Unasur, 14 de novembro de 2022.

3.3. Comunidade de Estados Latinoamericanos e Caribeños (CELAC): o Congreso Anfictiónico dos nosos días

A Comunidade de Estados Latinoamericanos (CELAC) é o terceiro organismo rexional de importancia creado en decembro de 2011 por medio da Declaración de Caracas, no marco da III Cimeira de América Latina e el Caribe sobre Integración e Desenvolvemento (CALC), e a XXII Cimeira de Grupo de Río, celebradas en Caracas, Venezuela, o 2 e 3 de decembro dese ano¹². Xa en 2010 na II Cimeira do Grupo de Río en México, decidiuse conformar unha organización rexional que se concentrara en todos os Estados de América Latina e o Caribe. Como antecedente remoto e histórico sitúase o Congreso Anfictiónico de Panamá de 1826¹³ que congregaba ás Repúblicas de Colombia, Centroamérica, Perú e Estados Unidos Mexicanos, similar a esta nova proposta.

Na súa fundación, a CELAC contou coa incorporación de 33 países da rexión¹⁴, excluíndo de forma expresa a Estados Unidos e a Canadá, e incluíndo a participación de Cuba. A súa finalidade é a de servir de mecanismo de diálogo e acordo político, e baixo o lema de “unidade na diversidade” (Sanahuja, 2014) busca o consenso baixo visións plurais e estratexias dos membros de distintas ideoloxías políticas. Así mesmo, tomando como base a complementariedade, non se propón substituír a outros mecanismos rexionais xa existentes; con todo, varios dos líderes dos países membros referíronse a ela como un mecanismo que nun futuro podería substituír á OEA. Adicionalmente, a CELAC foi pensada como unha plataforma que, como “vantaxe comparativa”, permitiría a América Latina proxectarse con outros países e bloques extra-rexionais, para o que precisou diálogos con Rusia, República de Corea ou Turquía (Saltalamacchia, 2020), pero, de forma máis estreita, con China –Foro CELAC-China (FCC) a través do Plan de Acción Conxunto de Cooperación en Áreas Prioritarias CELAC-Chinesa 2019-2021– e coa Unión Europea –CELAC-UE–, cos cales realizou varios plans, foros e reunións conxuntas.

Segundo o procedemento para o funcionamento orgánico da CELAC, os órganos que a conforman son seis: 1) a Cimeira de Xefas e Xefes de Estado e de goberno –instancia suprema–; 2) a Reunión de Ministras e Ministros de Relacións Exteriores –que entre outras cousas, adopta e executa as resolucións e decisións da instancia superior–; 3) a Presidencia *Pro Tempore* –órgano de apoio, técnico e administrativo–; 4) a Reunión de Coordinadores Nacionais, –responsables de coordinación e seguimento directo dos temas en discusión–; 5) as Reunións especializadas –que atenden áreas de interese e outras prioridades–; e a 6) Troika –que asiste á Presidencia *Pro Tempore*, constituída polo Estado que preside, o Estado que lle precedeu, e o que sucederá dita Presidencia–. Tras unha etapa inicial de intensa actividade por medio da celebración de polo menos seis cimeiras case consecutivas e anuais, nas que houbo intereses

12 A Declaración da Cimeira da Unidade de América Latina e el Caribe, aprobada na Riviera Maya, México, o 22 e 23 de febreiro de 2010 é tamén o documento constitutivo da CELAC.

13 Declaración de Santiago da I Cimeira da CELAC, 27 e 28 de xaneiro de 2013.

14 Antigua y Barbuda, Argentina, Bahamas, Barbados, Belice, Bolivia, Brasil, Chile, Colombia, Costa Rica, Cuba, República Dominicana, Dominica, Ecuador, El Salvador, Granada, Guatemala, Guyana, Haití, Honduras, Jamaica, Estados Unidos Mexicanos, Nicaragua, Panamá, Paraguai, Perú, San Santa Lucía, San Cristóbal y Nieves, San Vicente e las Granadinas, Surinam, Trinidad y Tobago, Uruguay e Venezuela.

comúns e consenso¹⁵, como sucedera coa UNASUR, a CELAC experimentou a súa propia etapa de tensións polo xiro cara á dereita de varios gobernos da rexión. Para 2020, falábase dunha “parálise política” do organismo (Saltalamacchia, 2020), caracterizada pola inmovilidade e as diferenzas políticas entre os países membros, ademais dunha ampla distancia temporal de catro anos entre a realización da V Cimeira (2017) e a VI Cimeira (2021), sendo un dos aspectos máis controvertidos entre os seus membros, así como cun dos seus socios extra-rexionais (Unión Europea), a postura fronte a Venezuela. Tras o cambio de signo político na rexión, algúns gobernos como o de Brasil cuestionaron a participación de Cuba e Venezuela e nese mesmo ano o goberno de Itamaraty decidiu retirarse¹⁶. A isto súmase o atasco interno e os graos de compromiso entre os Estados en dar seguimento aos compromisos pactados.

Considerando que, desde a súa fundación, México tivo unha forte influencia na CELAC e foi parte da súa política exterior a interlocución cos países da rexión, a última cimeira -VI Cimeira- celebrada en setembro de 2021, demostrou os esforzos do presidente de México, Andres Manuel López Obrador, de reforzar o seu rol de anfitrión á vez que líder rexional. Este esforzo foi considerado como un relanzamento da integración latinoamericana logo da decadencia do lustro anterior. Tales esforzos concentran posicións atopadas. Mentres que algúns os consideran insuficientes e “negativos” (Malamud & Núñez, 2021), outros sosteñen que, particularmente, durante a pandemia de Covid-19, a Presidencia *Pro Tempore* mexicana levou adiante varias accións para reducir a dependencia externa no contexto pandémico¹⁷ o que, para Saltalamacchia (2021), desde a perspectiva funcionalista permitiría afirmar que reviviu ao organismo polo fortalecemento da cooperación técnica (Ruano & Saltalamacchia, 2021).

Dentro do “rexionalismo pos-hexemónico” (Crivelli & O Bruto, 2021), e como sucede coa ALBA-TCP e a Unasur, na CELAC tamén é característica a “diplomacia de Cimeiras” (Sanahuja, 2014), polo alto sinal presidencial que a determina. Con todo, a diferenza das dúas primeiras e tras o espazo deixado polo repregamento de ambas, e máis aló do previsto, a CELAC logrou manter o diálogo con organismos internacionais especializados, con países e bloques extra-rexionais de importancia. Así, a dimensión técnica e de cooperación logrou amplos consensos no marco da pandemia de COVID-19, o que podería significar a despolitización da CELAC e o fortalecemento da dimensión técnica e de cooperación (Saltalamacchia, 2020), sendo aspectos importantes que permitirían aproveitar a institucionalidade, infraestrutura e vencellos xa construídos e con iso, seguir garantindo a súa propia subsistencia no longo prazo, transformando así a súa natureza inicial de mecanismo de concertación política.

15 As Cimeiras que forman parte desta primeira etapa son: a Cimeira fundacional do 2 e 3 de decembro de 2011. A I Cimeira da CELAC, 27 e 28 de xaneiro de 2013, a I Cimeira CELAC-UE do 26 e 27 de xaneiro de 2013. A II Cimeira realizouse o 28 e 29 de xaneiro de 2014. A II Cimeira CELAC-UE o 10 e 11 de xuño de 2015. A III Cimeira realizouse o 28 e 29 de xaneiro de 2015, a IV Cimeira o 26 e 27 de xaneiro de 2016 e a V Cimeira 24 e 25 de xaneiro de 2017.

16 O 16 de xaneiro de 2020, o entón Ministro das Relações Exteriores do Brasil, Ernesto Araujo, anunciou a través da súa conta de twitter @ernestofaraujo que: “Brasil decidiu suspender sua participação na CELAC (Comunidade de Estados Latinoamericanos e Caribenhos). A CELAC não vinha tendo resultados na defesa da democracia ou em qualquer área. Ao contrário, dava palco p/ regimes não-democráticos como os da Venezuela, Cuba, Nicarágua”.

17 Varias das accións foron: desde a CELAC instouse á CEPAL a elaborar o Plan Integral de Autosuficiencia Sanitaria cuxos avances foron presentados pola Secretaria Executiva da CEPAL, Alicia Bárcena, na Reunión de Ministros e Ministras de Relacións Exteriores de xullo de 2021; o encontro “Desarrollo Tecnológico de vacunas CELAC contra COVID-19”; e o Primeiro Foro CELAC-China sobre Reducción de la Pobreza y Fomento del Desarrollo (31 de agosto de 2021).

4. Olladas ao futuro: novas aires da integración latinoamericana

Xa desde 2015, autores como Malamud (2015) advertían dunha severa crise da integración latinoamericana, e referíanse a unha rexión “separada en múltiples anacos, dificilmente coordinables entre si” (p. 6). Nese sentido, son varios os eventos que caracterizaron o final da onda de esquerda en América Latina a partir do momento sinalado: a fin da presidencia de Luiz Inácio Lula da Silva en 2011, o falecemento do ex presidente venezolano Hugo Chávez en marzo de 2013, o fin do goberno de Cristina Kirchner en 2015 e a viraxe dos novos gobernos de Arxentina, Brasil, Ecuador e Uruguai, aínda que non todos cara á dereita ideolóxica, moitos deles si con elementos conservadores e con “tendencia disgregadora” (Saltalamacchia, 2020) a respecto da integración. Para Sanahuja (2016) son os anos 2015 e 2016 os que marcan o “fin de ciclo” da “marea roxa esquerdista” e o retorno do neoliberalismo da man dunha Alianza do Pacífico que se alzaría como modelo de integración exitoso, o que tamén foi denominado como “xiro cara ao Pacífico” (Bizzorero & Pose, 2019) ou o retorno ao rexionalismo aberto (Sanahuja, 2014).

A abundancia de esquemas de integración (Malamud, 2015; Ruano & Saltalamacchia, 2021), o exceso de nacionalismo, a diplomacia presidencial, a fragilidade institucional, a relación de dependencia, a debilidade estrutural (Pico, 2020), o exceso de retórica e nacionalismo (Malamud & Núñez, 2021), a incapacidade de xerar identificación co relato por parte de todos os actores rexionais e a incapacidade de forxar consensos a longo prazo (Hernández, 2019), son algúns dos aspectos que afectaron negativamente á integración latinoamericana. Con todo, a pesar das súas limitacións, non se pode desmerecer a súa orixinalidade discursiva alternativa e de ruptura do histórico panamericanismo, ademais –e dende a lóxica coxiana– da capacidade dos gobernos que lideraron tales procesos en identificar as institucións como espazos de poder necesarios nun marco de disputa da hexemonía con Estados Unidos na rexión.

O rexionalismo latinoamericano do último lustro denotou trazos dunha nova reconfiguración que recupera a relación con Estados Unidos, un retorno aos acordos de libre comercio, un retroceso nas políticas sociais e o desmonte da intervención pública. Con todo, como era previsible, o péndulo político latinoamericano volve a vascular, esta vez cara á esquerda ou o progresismo político. Isto é algo que recoñecen como oportunidade ex mandatarios da rexión¹⁸. Varias das perspectivas futuras da integración latinoamericana céntranse no cambio político que experimenta Colombia logo do triunfo de Gustavo Petro en segunda volta en xuño de 2022, en canto ao liderado que podería asumir o líder colombiano no pulo da integración latinoamericana, tomando como base o seu discurso contra-hexemónico e de autonomía latinoamericana. De igual maneira, o recente triunfo electoral de Luiz Inácio Lula da Silva en Brasil en segunda volta o 30 de outubro de 2022, recolle moitas expectativas favorables á integración latinoamericana, tendo en conta a súa experiencia e liderado na participación na fase inicial da Unasur.

Por outra banda, Chile é un dos países que impulsou a creación da Unasur na primeira década do século XXI, baixo a presidencia de Michel Bachelet. Aínda que é claro o cambio político desde marzo de 2022 co ascenso de Gabriel Bóric á presidencia -quen se manifestou a favor da integración latinoamericana-, non é o é tanto á hora de crear organizacións baixo a afinidade

¹⁸ Ver Apartado 3.2. A experiencia da Unasur

ideolóxica. Non se observan dentro do seu discurso, nin en pasos concretos da súa axenda de política exterior unha tendencia cara á integración rexional ou o pulo ou redeseño dos órganos de integración aquí revisados. A súa permanencia na Alianza do Pacífico e a recente aprobación do ingreso de Chile ao Acordo Transpacífico -CPTPP ou TPP-11- por parte do Senado en outubro de 2022, concentrou a atención da axenda nacional e de política exterior deste país que se mantén á espera da promulgación e depósito do Tratado por parte do Executivo. Isto é relevante por varias cuestións, das que se destacan tres principais: a primeira a súa natureza xurídico-política de tratado de libre comercio entre 11 países de Asia-Pacífico; en segundo termo, a postura do goberno de negociar baixo a figura de *side letters* condicións favorables a Chile –ata decembro de 2022–; finalmente, a postura persoal de Gabriel Bóric que se opón a dito tratado.

Dado que o xiro á esquerda é de recente data, e o escenario pos-pandemia non é alentador no que se refire aos indicadores na rexión, estas aproximacións poderían ser prematuras para determinar o rumbo dos acontecementos que en canto a integración terán lugar nos próximos anos en América Latina. En calquera caso, representan unha aproximación e un alento á recuperación dos mecanismos xa existentes na rexión sempre que se consideren as leccións aprendidas.

Andrea Mila Maldonado é doutora en Ciencia Política pola Universidade de Santiago de Compostela, ademais de investigadora en relaciones internacionais, política exterior e mobilidade humana. Conta con máis dunha vintena de contribucións científicas sobre América Latina. Traballou na Pontificia Universidad Católica del Ecuador, sede Ibarra, como docente, investigadora e avaliadora de proxectos de investigación.

Paulo Carlos López-López é profesor e investigador no Departamento de Ciencia Política e Socioloxía da Universidade de Santiago de Compostela. Membro do Equipo de Investigacións Políticas. Conta con máis dun cento de contribucións científicas, ademais de participar como membro do consello editorial de varias revistas indexadas en Web of Science ou Scopus. Conta con estancias posdoutorais en países como Colombia, Ecuador, Arxentina, Chile e Portugal.

Referencias bibliográficas

- ACOSTA, A. (2012). El retorno del Estado. *La tendencia*, 13, 62-72.
- ACOSTA, J. (2013). *Regional Integration un South America: A Comprehensive Analysis Towards a New Wave Integration*. Tallahassee: Florida State University.
- ARNAU-SABATÉS, L.; SALA-ROCA, J. (2020). *La revisión de la literatura científica: pautas, procedimientos y criterios de calidad*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- BARREDO, D., DE LA GARZA MONTEMAYOR, D. J., TORRES-TOUKOUMIDIS, A., & LÓPEZ-LÓPEZ, P. C. (2021). Inteligencia artificial, comunicación y democracia en América Latina: Una revisión de los casos de Colombia, Ecuador y México. *Profesional de la Información*, 30(6), 1-17.
- BENZI, D. (2016). El exitoso ocaso del ALBA. Réquiem para el último vals tercermundista. *Nueva Sociedad*, 261, 77-91.
- BENZI, D., & NAREA, M. (2019). El regionalismo suramericano después del “giro a la izquierda”. Balance y perspectivas de la Unasur. En J. Briceño, J. Leal, A. Rocha, & M. Serna (coords.), *La integración latinoamericana en debate. Incertidumbre, formatos institucionales fragmentados y cambios alternativos latentes* (pp. 47-68). Buenos Aires: Teseo, ALAS, CLACSO.
- BERMÚDEZ, C. (2011). La integración regional a comienzos del siglo XXI. *Memorias*(14), 202-231.
- BIRLE, P. (2018). *Cooperación e integración regional en América Latina: entre la globalización y la regionalización*. CRIES, 247-268.
- BIZZORERO, L., & POSE, N. (2019). Regionalismo y geopolítica. Alcances y límites en la globalización. El caso del Mercosur. En J. Briceño, J. Leal, A. Rocha, & M. Serna (coords.), *La integración latinoamericana en debate. Incertidumbre, formatos institucionales fragmentados y cambios alternativos latentes* (pp. 231-258). Buenos Aires: Teseo, ALAS, CLACSO.
- BÖRZEL, T., & RISSE, T. (2016). *Three Cheers for Comparative Regionalism*. Oxford.
- BRICEÑO-RUIZ, J., & HOFFMAN, R. (2015). Post-hegemonic regionalism, Unasur, and the reconfiguration of regional cooperation in South America. *Canadian Journal of Latin American and Caribbean Studies*, 40(1), 48-62.
- CANTAMUTO, F. (2019). El falso péndulo: América Latina y el Caribe en el desorden global. *Argumentum*, 11(1), 84-100.
- Carta de presidentes, cancilleres, ministros, parlamentarios e intelectuales sudamericanos a actuales presidentes de países miembros fundadores de la Unasur, 14 de noviembre de 2022. Recuperado de: https://ep00.epimg.net/descargables/2022/11/14/55676485efe8dd1cf9df992a98dab285.pdf#?rel=mas_sumario.
- CHÁVEZ, H. (2001, diciembre 11 y 12). Concepción del ALBA. III Cumbre de Jefes de Estado y de Gobierno de la Asociación de Estados del Caribe.
- CODINA, Lluís (2018). “Revisiones sistematizadas para trabajos académicos 1: Conceptos, fases y bibliografía”. Blog Lluís Codina, 11 abril. Recuperado de: <https://www.lluiscodina.com/revisiones-sistematizadas-fundamentos>

- COX, R. (1994). Fuerzas sociales, estados y órdenes mundiales: más allá de la teoría de las relaciones internacionales. En J. Vásquez, *Relaciones Internacionales. El pensamiento de los clásicos*. México: Limusa.
- CRIVELLI, E., & LO BRUTO, G. (2021). La Celac más allá del regionalismo poshegemónico. *Iberoamerican Journal of Development Studies*, 10(1), 240-257.
- Unión de Naciones Suramericanas, UNASUR. (2013, enero 27 y 28). Declaración de Santiago de la I Cumbre de la CELAC.
- DEUTSCHMANN, E., & MINKUS, L. (2018). Swinging Leftward: Public Opinion on Economic and Political Integration in Latin America, 1997–2010. *Latin American Research Review*, 53(1), 38-59.
- FERMÍN, E. (2012). Hugo Chávez: de la idea de confederación de Estados a la conformación de la Alianza Bolivariana para los pueblos de Nuestra América. *Universitas: Relações Internacionais*, 10(1), 53-68.
- GARRIDO, V.; ISBELL, P.; RIKLES, C.; RAGGIO, B.; SANAHUJA, J.; SEPÚLVEDA, I.; SUÁREZ, G. (2009). *Venezuela y la Revolución Bolivariana*. Madrid: Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado de investigación sobre la Paz, la Seguridad y la Defensa.
- HERNÁNDEZ, D. (2019). El regionalismo latinoamericano del siglo XXI en clave discursiva. Auge y caída del bolivarianismo y el sudamericanismo neodesarrollista. En J. Briceño, J. Leal, A. Rocha, & M. Serna (coords.), *La integración latinoamericana en debate. Incertidumbre, formatos institucionales fragmentados y caminos alternativos latentes* (pp. 19-46). Buenos Aires: Teseo, ALAS, CLACSO.
- LONG, G., & SUNÉ, N. (2022). *Hacia una nueva UNASUR. Vías de reactivación para una integración suramericana permanente*. Washington: Center for Economic and Policy Research.
- MALAMUD, C. (2015). *Integración y cooperación regional en América Latina: diagnóstico y propuestas*. Real Instituto Elcano.
- MALAMUD, C., & NÚÑEZ, R. (2021). *La integración latinoamericana: irrelevancia tras el intento de liderazgo mexicano*. Real Instituto Elcano.
- MOTTA, P., & RÍOS, S. (2007). *O regionalismo pós-liberal, na América do Sul: origens, iniciativas e dilemas*. Santiago de Chile: CEPAL.
- NATHANSON, J. (2017). La integración es un elefante blanco. *Rebelión*.
- PÉREZ, M. (2020). El ALBA-TCP: de la emergencia a la resistencia. *Revista temas sociológicos*(27), 219-244.
- PERROTTA, D., & PORCELLI, E. (2019). El regionalismo es lo que la academia hace de él. *Revista Uruguaya de Ciencia Política*, 28(1), 183-218.
- PERROTTA, V. (2018). El campo de estudios de la integración regional y su aporte a las Relaciones Internacionales: una mirada desde América LATINA. *Relaciones Internacionales* (38), 9-39.
- PICO, C. (2020). Integración Latinoamericana: Retos, obstáculos y nuevos paradigmas. En M. Ramos, C. Pico, & D. Valdes (eds.), *Integración regional en perspectiva histórica: debilidad estructural e institucional en América Latina* (pp. 16-41). Bogotá: Institución Universitaria Politécnico Grancolombiano.

- Comunidad de Estados Latinoamericanos, CELAC. Procedimiento para el funcionamiento orgánico.
- REYGADAS, L., & FILGUEIRA, F. (2011). Desigualdad y crisis de incorporación: la caja de herramientas políticas sociales de la izquierda. En T. Dos Santos (ed.), *América Latina y el Caribe: Escenarios posibles y políticas sociales*. Montevideo: UNESCO/FLACSO.
- RIGGIROZZI, P.; TUSSIE, D. (2012). The rise of post-hegemonic regionalism in Latin America. En P. Riggirozzi, & D. Tussie (eds.), *Post-Hegemonic Regionalism: the case of Latin America*. Estados Unidos: Springer.
- ROJAS, F. (2008). América Latina: la integración regional, un proceso complejo: Avances y obstáculos. En J. Altmann, & F. Rojas (eds.), *América Latina y el Caribe: ¿fragmentación o convergencia?. Experiencias recientes de la integración* (pp. 117-132). Quito: FLACSO-Ecuador; Ministerio de Cultura y Fundación Carolina.
- RUANO, L., & SALTALAMACCHIA, N. (2021). Latin American and Caribbean Regionalism during the Covid-19 Pandemic: Saved by Functionalism? *The International Spectator*, 56(2), 93-113.
- SADER, E. (2008). *Refundar el Estado. Postneoliberalismo en América Latina*. Buenos Aires: Instituto de Estudios y Formación de la CTA.
- SALTALAMACCHIA, N. (2020). La CELAC en 2010 y su vinculación con actores extrarregionales. En W. Grabendorff, & A. Serbin, *Los actores globales y el redescubrimiento de América Latina* (pp. 59-68). Barcelona: Editorial Icaria; CRIES.
- SANAHUJA. (2014). Enfoques diferenciados y marcos comunes en el regionalismo latinoamericano: Alcance y perspectivas de UNASUR y CELAC. En E. Hershberg, A. Serbin, & T. Vigevani (eds.), *El hemisferio en transformación: Regionalismo, multilateralismo y políticas exteriores en un entorno cambiante* (pp. 75-108). Buenos Aires: Icaria Editorial; CRIES.
- SANAHUJA, J. (2008). Del 'regionalismo abierto' al 'regionalismo postliberal'. Crisis y cambio en la integración en América Latina y el Caribe. En L. Martínez, L. Peña, & M. Vázquez, *Anuario de la integración regional de América Latina y el Gran Caribe 2008-2009* (pp. 11-54). Buenos Aires: CRIES.
- SANAHUJA, J. (2016). Regionalismo e integración en América Latina: de la fractura Atlántico-Pacífico a los retos de una globalización en crisis. *Pensamiento propio* (págs. 29-76). Buenos Aires: CRIES.
- SANAHUJA, J. (2012). Post-liberal Regionalism in South America: The case of Unasur. Florencia: RSCAS.
- Unión de Naciones Suramericanas, UNASUR. (2008, mayo 23). Tratado Constitutivo de la Unión de Naciones Suramericanas. Brasilia.
- UGARTE, J. (2010). El Consejo de Defensa Suramericano: Naturaleza, balance provisorio, perspectivas y desafíos. En M. H., & C. Niño (eds.), *Anuario 2010 de la seguridad regional en América Latina y el Caribe* (pp. 25-42). Bogotá: FESCOL.
- XIAO, Y.; WATSON, M. (2019). "Guidance on conducting a systematic literature review". *Journal of planning education and research*, 1(39), 93-112.